

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУПЕЦТВА В ЄЛИСАВЕТГРАДІ В XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ СІМ'Ї КУПЦІВ ВОЇНОВИХ)

Олег МАРЧЕНКО (Кіровоград)

Надія САЛТАНОВА (Кіровоград)

Розкриваються особливості розвитку купецького стану Єлисаветграда на прикладі сім'ї купців другої гільдії Воїнових.

Ключові слова: купці 1-ї та 2-ї гільдій, торгові підприємства, благодійність.

Раскрываются особенности развития купеческого сословия Елисаветграда на примере семьи купцов второй гильдии Воиновых.

Ключевые слова: купцы 1-й и 2-й гильдий, торговые предприятия, благотворительность.

The publication details the features of merchant status in the example of family Elisavetgrad second guild merchants Voinov.

Key words: the merchants of the 1st and 2nd guilds, trading companies, charity.

Історія купецького стану – одна з важливих тем вітчизняної історіографії, без дослідження якої не може бути повно розкрита картина українського суспільства в XIX – початку XX ст. Розвиток економіки після реформ 60 – 70-х років XIX ст. спонукав до активного підприємництва багато ініціативних, енергійних, ділових людей усіх прошарків суспільства. Купецтво стало основиим ядром підприємців. Воно за порівняно невеличкий історичний період охопило своїм впливом майже всі сфери суспільно-економічного й культурного життя Російської імперії. Діяльність купецтва являє собою прекрасний зразок благодійності, меценатства, філантропії. В останні роки історичні, економісти, політологи, літератори, нащадки купецьких династій порушили питання про відновлення історичної пам'яті цього могутнього середнього стану. Визнання за купецтвом значного внеску в прогрес економічного, суспільного, культурного й міжнародного життя Російської імперії та України сприяє реабілітації цього стану. Виділення купецтва в соціальній структурі суспільства як самостійного об'єкта вивчення цілком правомірно, особливо для міста Єлисаветграда, де при нечисленності дворянства третій стан займав тут провідні позиції в суспільстві.

У вітчизняній історіографії гостро постає питання про слабку вивченість станів в Україні, зокрема, купців, потомствених почесних громадян, міщан. Наукова значущість проблем обумовлюється також історичною важливістю політичних і соціально-економічних процесів та явищ, що відбуваються в сучасному українському суспільстві. Розвиток в Україні ринкових відносин, розширення сфери підприємницької діяльності викликало величкий інтерес у суспільстві до життя й багатогранної діяльності купецтва. Крім того, перед вченими і практиками постає завдання використання досвіду комерційної діяльності, набутого купцями в XIX – на початку XX ст.

В історіографії на сьогодні немає спеціальної узагальнювальної праці, яка всебічно охопила б своїм аналізом історію купецтва України. Окремі аспекти проблеми, присвячені історії буржуазії, піднімалися радянськими та сучасними російськими вченими, серед яких: І. Ф. Гиндін, П. А. Зайончковський, В. Я. Лавричев, П. Г. Риндзюньський, О. М. Боханов, М. І. Левітан та інші [1].

До початку 90-х років в Україні з'явилася низка праць радянських істориків. У цих дослідженнях у загальноросійському контексті досліджувалися, зокрема, проблеми економічної діяльності буржуазії, її походження і склад, питома вага в соціальній структурі пореформеного суспільства, суспільно-політична діяльність підприємницького класу та інше. Українські радянські історики (І. О. Гуржій, Б. А. Кругляк, Л. Г. Мельник та

інші) висвітлювали купецтво переважно в контексті з'ясування основи етапів розвитку вітчизняної торгівлі й промисловості кінця XVIII – початку XX ст., однак питання про питому вагу й значення купецького підприємництва воно спеціально не розглядали, адже механічно ототожнювали купців з торговельною і промисловою буржуазією [2].

Зараз в Україні історія купецтва вивчається фрагментарно. До цього часу у вітчизняній історіографії проблема залишається недостатньо розробленою. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їхньої ролі в розвитку промисловості й торгівлі в XIX ст. розглядалися у працях В. В. Крутікова, В. Г. Ляшенко, Т. І. Лазанської, О. І. Гуржія, Ю. А. Белікова [3], О. М. Доніка [4,] та інших.

2008 року вийшла ґрунтовна монографія О. М. Доніка, в якій показано формування й діяльність купецтва в українських губерніях Російської імперії XIX ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, становою й професійною організацією, розглянуто форми й напрямки купецького підприємництва, проаналізовано етнічно-релігійну структуру купецтва України, з'ясовано динаміку його кількості, участь в органах міського самоврядування та інших об'єднаннях тощо [5].

Серед місцевих дореволюційних праць про купецтво Єлисаветграда згадується в історичному нарисі, який було видано міським головою О. М. Пашутіним [6] та праці К. Соколова [7]. Розвідки кіровоградських краєзнавців та істориків Ю. М. Матівоса [8], Ф. О. Шепеля [9], С. І. Шевченка, О. В. Чуднова, П. Кизименка, К. В. Шляхового, О. М. Марченка мають переважно публіцистичний характер і торкаються або окремих персоналій, як-то Олександра Пашутіна, Івана Масленникова, Григорія Волохіна та інших, або окремих купецьких династій (наприклад, Макеєвих), або висвітлюють певні напрямки діяльності меценатів та міських громадських установ [10].

Скасування кріпацтва й суттєві перетворення в соціально-економічному житті суспільства спричинили зміни в торгово-промисловій політиці уряду та в правовому статусі купців. Законодавством 1860-х років було ліквідовано станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, позаекономічні перешкоди для вступу до купецького стану, формально об'єднано заняття майже всіма видами підприємницької діяльності з належністю до нього. Так, із 1 січня 1863 року набуло чинності положення “Про збори за право торгівлі та інші види промислів”, а закон від 9 лютого 1865 року вніс деякі уточнення [4, с.20]. Згідно з цими актами, права купців надавалися громадянам, які сплатили патентні й білетні торгово-промислові збори. Розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем. Відтепер установлювалися тільки дві купецькі гільдії – 1-а та 2-а. Відкривати й утримувати торгові та промислові заклади можна було тільки після отримання гільдійського свідоцтва.

Свідоцтво 1-ї гільдії давало право здійснювати оптову торгівлю російськими й іноземними товарами по всій імперії, засновувати фабрично-заводські підприємства й отримувати повсюдно підряди без обмеження суми. Купець 2-ї гільдії мав менші можливості: міг здійснювати роздрібну торгівлю тільки за місцем запису, утримувати промислові підприємства й отримувати підряди на суму до 15 тис. крб. Плата за свідоцтва 1-го й 2-го розрядів, які давали право на вступ до гільдій, знижувалася в понад два рази. Торговельні свідоцтва для селян і міщан скасовувалися. Тепер для заняття дрібною торгівлею досить було "вибрати" свідоцтво 3-го розряду. Іноземці в праві заняття торгівлею зрівнювалися з російськими підданими.

Неповнолітні купецькі діти й невідокремлені брати, а також дружини купців належали до купецтва (були записані на єдине свідоцтво). Купецькі діти, які досягли повноліття, повинні були при відділенні знову записуватися в гільдію на окреме свідоцтво або переходити в міщани. Невідокремлені купецькі діти й брати повинні були називатися не купцями, а "купецькими синами". Перехід з гільдії в гільдію і з купців в міщани був вільний. Вступ купецьких дітей на державну службу (крім дітей купців 1-ї гільдії) не дозволялося, якщо таке право не набувалося освітою. Детальна регламентація складу купецької родини диктувалася фіскальними інтересами держави для обмеження кола осіб, які мали право торгувати нерозділеним капіталом, і відвернути, таким чином, можливість ухилення від сплати гільдійських зборів.

Корпоративна станова організація купецтва існувала у вигляді купецьких старост, які обиралися щорічно і в обов'язки яких входило ведення гільдійських списків, піклування про потреби й інтереси купецтва і т.д. З 1870 року купецькі старости затверджувалися губернаторами.

У грудні 1880 за рішенням російського уряду право на утримання закладів однією особою було обмежене: за свідоцтвом 1-ї гільдії десятьма, 2-ї – п'ятьма й за свідоцтвом роздрібною торгівлі – трьома. Ставки оподаткування було збільшено майже вдвічі, за свідоцтвом 1-ї гільдії – 600 крб., за свідоцтвом 2-ї гільдії – до 30 – 100 крб. І разом з тим за посвідчення 1-ї гільдії на право мати промислове підприємство 20 – 50 крб., для 2-ї гільдії – 10 – 30 крб. (залежно від класу місцевості). При цьому купці повинні були платити ще на користь земства збір з гільдійських свідоцтв у розмірі не більше 25%, а з інших свідоцтв і посвідчень – не більше 10% їхньої вартості. Таким чином, уряд прагнув унести рівномірність оподаткування і в той же час порівняно невеликими розмірами податків дати можливість розвиватися приватновласницької промисловості.

Скасування 3-ї гільдії (1863 рік) мало, насамперед, на меті зміцнити купецтво як стан, очистити його від сторонніх елементів. Особливо активно оновлювалися лави купецтва в Україні в останній третині XIX ст., що було пов'язано не тільки з реформами промислового обкладання, а й з переломними процесами в соціально-економічному житті країни.

Значні зміни в правовому становищі купецтва відбулися після прийняття “Положення про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 року, яке набуло чинності з 1 січня 1899 року [12]. Закон дозволяв займатися підприємництвом й без вибірки гільдійських свідоцтв. На відміну від попередніх податків, об’єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Тепер для занять торгово-промисловою діяльністю не треба було бути купцем – право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного промислового й торговельного підприємства, незалежно від їхньої кількості у власника. Отже, станові засади у сфері підприємництва ліквідовувалися. Право на заняття відповідною діяльністю надавали промислові свідоцтва, які передбачали три групи документів: свідоцтва на торговельні, промислові підприємства й особисті промислові заняття. Торговельні свідоцтва поділялися на 4 розряди, промислові – на 8 (залежно від розмірів підприємства), а свідоцтва на особисті промислові заняття – на 7 (по одному на кожен вид діяльності).

Гільдійські свідоцтва зберігалися й могли викуповуватися при одночасному придбанні відповідних промислових. Свідоцтва на торговельні підприємства 2-го розряду й промислові 4 – 5-го надавали право на придбання свідоцтва 2-ї гільдії, а торговельні й промислові вищих розрядів – 1-ї. Відтоді гільдійський збір із основного торгово-промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви. Припинення подібного взаємозв’язку призвело до різкого скорочення кількості гільдійських купців. Придбання корпоративного свідоцтва стало справою добровільною [4, с.21]. Реорганізація оподаткування наприкінці 1890-х років зробила станові привілеї купецтва анахронізмом, хоча для підприємців із середовища нижчих станів – селян і міщан, а також представників національних меншин, насамперед євреїв, деякі пільги, надані гільдійцям (звільнення від тілесних покарань, право на вільне пересування) і надалі відігравати істотну роль.

Купецький статус намагалися набути ті громадяни, чії предки традиційно протягом кількох поколінь були гільдійцями. Викуповувалися купецькі свідоцтва і ”для звання”, що пояснюється соціальною психологією заможних прошарків, які формувалися в умовах ієрархічної структури суспільства. Для провінційного, яким було елісаветградське купецтво, де соціальна, управлінська, фінансово-економічна структура була більш спрощеною, підтримувати свій статус, утримувати своє господарство і сім’ю купці не могли, не займаючись підприємницькою діяльністю, переважно торгівлею.

Сприяючи розширенню прав і пільг купецтва, які змінювали його соціальне становище в суспільстві протягом ХІХ ст., уряд до певної межі зближував купецьку верхівку з дворянством через надання різних звань, привілеїв, нагородження чинами, орденами. Так, в указі від 10 квітня 1832 року замість ”першостатейного” купецтва (введене маніфестом 1807 року, до

якого належали представники 1-ї гільдії, котрі провадили тільки оптову торгівлю, судовласники й банкіри; вони отримували право приїздити до царського двору, їздити в кареті парою й четвіркою, їм дозволялося носити шпагу, записуватися в так звану "оксамитову книгу" знатних купецьких родів) запроваджувалося почесне громадянство, яке за прикладом дворянського звання, поділялося на потомственне й особисте [12]. Перше дарувалося купцям, які отримали звання комерції й мануфактур-радника, або тим, які були нагороджені орденом, 10 років перебували в 1-й гільдії чи 20 років – у 2-й. Почесні громадяни (звання присвоювалося імператорським указом) звільнялися від подушного податку, рекрутчини, тілесних покарань, отримували право брати участь у муніципальних виборах того міста, де розміщувалася їхня власність й бути обраними на громадські посади.

Хоча з останньої третини XIX ст. звання почесного громадянина вже не давало відчутних переваг (стало доступним представникам нижчих станів, у тому числі й жінкам), усе ж для заможних купців-неросіян воно було надзвичайно привабливим [4, с.22]. Так, у вересні 1888 року громадськість Єлисаветграда урочисто відзначала десятилітній ювілей перебування О.М. Пашутіна на посаді міського голови. На той час у місті перебував імператор Олександр III, який брав участь у військових маневрах. Він нагородив ювіляра перснем, прикрашеним діамантами й надав йому звання потомственного почесного громадянина [14].

Типовим явищем суспільного життя міст Російської імперії і зокрема Єлисаветграда у кінці XIX – початку XX ст. стала благодійність. Купецтво брало участь у благодійних акціях, організаціях з допомоги нужденним, робило великі приватні внески. Причина щедрих пожертвувань корениться в становому купецькому менталітеті: висока внутрішня культура кращих представників купецтва, що йде корінням у християнство, глибока їхня релігійність, патріотизм, з одного боку, марнославство, можливість отримати чини, почесні посади, бажання замолювати гріхи і т.д. – з іншого. Якими б не були мотиви, купці залишили багату спадщину. Оригінальні кам'яні купецькі особняки – пам'ятки архітектури, торгові майдани, собори, монастирі, банки школи, гімназії, училища, притулки, а також водогін, засоби зв'язку, трамвай, електричне освітлення, багато чого, що потрібно було для життя його мешканців, створювалося за участю купецтва.

У Єлисаветграді купецькі капітали формувалися торгівлею хлібом, худобою, продовольством. Багато купці займалися винним відкупом. У 1830 – 1860 роках відкриваються міські громадські банки, де множили свої капітали купці, що іменувалися відтепер банкірами. У 1840 – 1860 роки утворюються паровозні компанії, що різко збільшує торгівлю, і, відповідно – капітали. У середині XIX ст. формувалися артілі фурманів і купецькі компанії з доставки вантажів. Дрібні купці створювали невеликі заводи й майстерні з виробництва мила, свічок, шкіри і т.д. Точних даних про кількість купців, які отримали гільдійські свідоцтва на початку XIX ст. у Єлисаветграді немає. За

ревізьким описом №10 за 1858 рік "О положении в окладе" по місту Єлисаветграду записані: купці 1-ї гільдії: євреї – 3 особи чоловічої статі; купці 2-ї гільдії: християни – 2 особи; євреї – 3 особи чоловічої статі; купці 3-ї гільдії: християни – 329 осіб; євреї – 593 осіб; караїми – 6 осіб. Разом – 936 осіб купецького стану [11, с.11].

Торговельну славу місту приносили такі купці, як Семен Сенковський (1768 року він відправляв свій товар у Константинополь через пристань Хаджибей), Іван Масленников (1785 року в Єлисаветграді першим в Україні й другим у Російській імперії відкрив цукровий завод, невдовзі він наймав морські судна, щоб відправляти свою продукцію за кордон). Вони згадуються в документах за 1762 рік, коли указом Сенату переселенцям-розкольникам, які поселилися біля фортеці св.Єлисавети, 1755 року було надано право займатися торгівлею. Вони й стали засновниками купецького прошарку в місті. І. Масленников займався благодійництвом: будував житло для робітників цукрового заводу, спорудив церкву, при ній школу для бідняків, 1794 року разом з іншими заможними громадянами придбав будинок на вулиці Великій Перспективній, щоб організувати там християнську богадільню [8, с.199].

З числа давніх купецьких родин, які ведуть свій початок із самого заснування поселень на Єлисаветградщині, були Макєєви й Пашутіни.

Щоб створити для торгівлі належні умови, Петро Макєєв збудував на лівому березі Інгулу за власні кошти низку магазинів, у яких торгували тканинами. Незабаром з цих лавок виникла ціла вулиця, яку назвали Купецькою (з 1813 року, коли на ній спорудили Преображенську церкву, вулицю перейменували в Преображенську). Петро Макєєв започаткував купецьку династію, створивши одну з найбагатших торгових фірм у місті, він один з перших у Єлисаветграді одержав звання купця 1-ї гільдії. Його справу продовжували сини, внуки. І всі вони були благодійниками, багато робили для розбудови, благоустрою міста. Цим уславився Микола Макєєв – міський голова з 1857 по 1860 рік. За час його перебування на цій посаді місто збагатилося кількома новобудовами, зокрема, шістьма магазинами. Через чотири роки посаду міського голови зайняв його брат Іван, який єдиний серед міських голів міста володів званням "Особистий почесний громадянин". З його ініціативи 1871 року в Єлисаветграді було відкрито дитячий притулок для дітей-сиріт на 50 ліжок. Пізніше його призначили директором притулку. За духовним заповітом Іван Макєєв пожертвував через банк вічним вкладом 10000 крб., щоб щорічні відсотки з них направлялися на розвиток ремесел при міських народних училищах [8, с.197]. Син Івана Іван Іванович був членом водогінної комісії, син Іполит Іванович – попечителем 5-го народного училища. Завдяки його турботам і фінансуванню у дворі закладу було споруджено приміщення для слюсарної і столярної майстерень, у яких діти малоімущих жителів міста вчилися ремесла. Іполит збудував також два великих павільйони під залізним дахом на Ярмарковій площі [8, с.197].

Пашутіни належали до розкольників-сусловців Стародубщини, які у середині XVIII ст. переселилися із Чернігівської губернії на береги Інгулу. Родоначальником купецького роду став Степан Пашутін. Це сімейство торгувало переважно тканинами, швидко розбагатіло й стало відомим благодійником. Міська громада віддячила купцям: сина Степана Якова 1821 року обрали міським головою. Ця посада стала спадковою в родині Пашутіних: правнук Якова Микола двічі, у 1851 – 1854 та 1863 – 1864 роках, обирався міським головою, а його син Олександр Миколайович майже 30 років був на чолі Єлисаветграда (з 1878 по 1905 роки).

Народився О. М. Пашутін 26 листопада 1846 року. Його батьками були почесний потомствений громадянин Микола Петрович Пашутін і дочка купця 3-ї гільдії Ірина Кирилівна (вона була дочкою катеринославського купця і сестрою відомого купця, мецената Остроухова Савелія Кириловича. У пам'яті городян Савелій Кирилович залишився як людина, котра підтримувала розвиток освіти в місті. Усе своє рухоме і нерухоме майно він заповів Єлисаветграду з умовою, щоб доходи він нього йшли на стипендії городянам, які здобували освіту у навчальних закладах міста. Міською думою була затверджена “Остроухівська стипендія”, яку отримували кращі студенти. Сам О. М. Пашутін успадкував від свого батька й діда торгівельну справу (винну і бакалійну торгівлю) і до кінця життя вів її, будучи зразковим роботодавцем. Його нерухоме майно 1880 року оцінювалося майже у 27 тис. крб. золотом. Пашутін як професійний комерсант і дбайливий господар забезпечив рентабельність фамільної справи й сповна віддав себе громадській діяльності. Обов'язки міського голови О. М. Пашутін виконував безоплатно – усю свою платню він передавав на потреби Єлисаветграда. Часто надавав грошову допомогу зі своїх коштів.

За головуванням О. М. Пашутіна в місті високого розвитку набули освіта, медицина, культура. Тут відкрито водогін, трамвайну лінію, обладнано кілька ринків, споруджено багато адміністративних будинків. Помер він 1905 року. Після себе Пашутін залишив не тільки добру справу, а й пристойну спадщину. Торгова фірма за заповітом перейшла до його троюрідної племінниці М. О. Діамантіні. Усі його родичі отримали кошти, загальна сума яких склала 102 тис. крб. Не були забуті й службовці його фірми – деякі отримали від 150 до 3000 крб., усім іншим він заповів по 25 крб. 10 тис. крб. повинні були покладені в банк, відсотки з вкладів щороку до свят Святої Пасхи і Різдва Христового надавалися найбіднішим жителям Єлисаветграда. Відсотки з інших 10 тис. крб. повинні були йти на стипендії учням гімназії. 3 тис. крб. були заповідані на прикраси Успенського собору. Проте найголовніший заповіт Пашутіна полягає в його словах, які звернені до громадських діячів: “Служіння громаді має стати метою життя” [11, с.12].

Серед купців Єлисаветграда були й предки Надії Петрівни Салтанової – купецька династія Воїнових. У спогадах О. М. Пашутіна “О бедствиях, постигших г. Елисаветград” підкреслюється: “Пожежа почалася з будинку

Морозова, на розі Михайлівської і Купецької вулиць. На зазначеному місці в даний час міститься будинок спадкоємців купця Воїнова”. У рапортах губернатора за 1798 рік про пожежу в Єлисаветграді є відомості про збитки, завдані пожежею місту. Там під № 30 записаний у відомостях колезький реєстратор Михайло Воїнов, у якого під час пожежі згоріли будинок зі службами. Виділили йому допомоги на 170 крб. Часто чиновники, яких не влаштувала цивільна служба, записувалися в купецький стан і займалися підприємництвом. За переказами, Михайло Воїнов, який вірно служив імператору Павлу Петровичу, був поставлений перед вибором: або прийняти дворянство, або взяти 25 крб. золотом як заохочення за вірну службу. Михайло вибрав гроші [11, с.18].

Син Михайла Воїнова Микола успадкував бізнес від батька. Він займався торгівлею продуктами харчування й утримував три бакалійних лавки (магазини). Перша лавка містилася на Базарній площі в Лошкаревському ряді поруч із лавкою купця Беліченка. Друга лавка була на Новому базарі й виходила на Петровську вулицю. Зі слів онуки Миколи Зінаїди Гаврилівни (бабуся Н. П. Салтанової), цей магазин містився на перехресті сучасних вулиць Шевченка та Чорновола в будинку, у підвалі якого працює кав’ярня “Богема”. Зінаїда Гаврилівна згадувала, що на полицях магазину стояли гарні бляшані коробки із чаєм із Індії. Уздовж стін лежали мішки з борошном та крупами, стояли бочки, наповнені доверху червоною і чорною ікрою, висіли копченості. Микола Михайлович побудував будинок із шести кімнат на розі вулиць Михайлівської та Преображенської, у дворі поставив велику комору на чотири відсіки, стайню і приміщення для прислуги. Двір був великим і слугував стоянкою для підвід, які привозили в місто різні товари [11, с.19].

Дружина, Надія Олексіївна, народила йому чотирьох синів. Сім’я була дуже набожною, регулярно відвідувала церкву, дотримувалася всіх постів і православних свят. Діти виховувалися в строгості. Мати була владною, сильною жінкою. Вона не тільки дбала про домашнє господарство, а й допомагала чоловікові вести торговельні справи. Микола Михайлович був купцем 2-ї гільдії. 1888 року глава сім’ї помер. Вдова залишилася із синами: Михайлом – 19 років, Сергієм – 18, Гаврилом – 13 років і маленьким Василем. Після смерті чоловіка Надія Олексіївна взяла всю торгівлю на себе. Вона отримала свідоцтво про те, що стала купчихою 2-ї гільдії й володіла одним магазином на Великій Перспективній вулиці, а другим – на Новому базарі. Пізніше на Преображенській вулиці був побудований другий будинок з восьми кімнат. Туди перебралася сім’я Воїнових, а батьківський будинок здавали в оренду родині М.М. Шполянського [11, с.20 – 21].

До кінця ХІХ ст. всі брати взяли окремі гільдійські свідоцтва. Є доручення 1891 року, де Надія Олексіївна повністю довіряє ведення торгівлі старшому синові Михайлу в магазині на Великій Перспективній вулиці біля міського мосту. Зберігся документ, де Михайло та Василь пишуть скаргу в

міську управу про те, що біля їхнього магазину люди ставлять столи й рундуки, щоденно там торгують, утруднюючи підвезення і складування їхніх товарів. Брати просять виділити цим людям місця для торгівлі. 1895 року була подана скарга в міську управу від купців Воїнових і Заславських. Суть скарги полягала в тому, що "в місті деякі жителі без сплати податків торгують із землі різними товарами, зокрема продуктами харчування, причому роблять це з раннього ранку і до пізнього вечора, тобто до й після закриття магазинів" [11, с.21]. Таким чином, ці люди ставали недобросовісними конкурентами купцям, перебиваючи їм торгівлю. Управою були вжиті заходи: заборонялося торгувати із землі. Такі "торговці" піддавалися штрафам. Минуло понад сто років, а перемогти цю ваду так і не вдалося.

До кінця XIX ст. сини були завжди поруч з матір'ю, слухалися її беззаперечно. Надія Олексіївна не дозволяла їм одружуватися. Лише Гаврил порушив заборону матері. 1902 року прадід Н. П. Салтанової, купець 2-ї гільдії Гаврило Миколайович Воїнов вінчався у Грецькій церкві з елисаветградською міщанкою Єфросинією Яківною Столяровою. Мати розгнівалася вчинком Гаврила, бо одружився без її благословення. Син був відразу відокремлений від сім'ї. Будинок йому купили біля Знам'янської церкви на вулиці Биковій. Він складався із семи кімнат, на три входи. Гавриіл також отримав від матері 8 тис. крб. на благоустрій і крамницю в будинку Заславського. Інші брати так і залишилися одинаками [11, с.22].

За спогадами Зінаїди Гаврилівни, життя до 1914 року було відносно благополучним. Перед великими святами з навколишніх сіл з'їжджалися покупці на підводах, на які з магазинів Воїнових вантажилися продукти мішками й бочками. Усе купувалося у великих кількостях. Свята, особливо церковні, відзначалися з розмахом. З початком Першої світової війни кількість продовольства почала різко зменшуватися. З 1915 року у власників крамниць на базарі стали вимагати розписки про наявність у них товарів. Купці заповнювали спеціальні бланки з переліком продовольства, яке було в них у запасі. Міська управа вела суворий облік продуктів у місті. У той період брати Воїнови ще їздили за товаром до Європи, гроші зберігали у Швейцарії.

Усе різко змінилося 1917 року. Торгівля в крамницях пішла на спад і припинилася повністю з 1922 року, коли все майно було націоналізоване. Гаврило Миколайович відразу після революції, щоб не наражати на небезпеку сім'ю, відмовився від купецького звання і записався в міщани. Це дозволило йому зберегти життя. Помер він 1952 року у віці 76 років. Їого братів двічі заарештовували і спочатку григор'євці, потім Маруська Никифорова. Зінаїда Гаврилівна ходила в ревійськраду, яка розміщувалася у приміщенні єврейської лікарні (тепер 3-я міська) і носила туди контрибуцію. Двічі вона приносила по 10 тис. крб. Братів відпускали, але приходила нова влада і їх знову заарештовували. Останній раз їх брали під арешт більшовики, але грошей, щоб виручити братів уже не було. Василя та Михайла було заслано до Сибіру. По дорозі Михайло захворів на тиф і його ще живого, викинули з

вагона. Василь, мабуть, зміг повернутися, тому що є судова довідка, яка датується 1929 роком, де він просить не виселяти його з дому. У цій довідці говориться про те, що житловий кооператив № 1 просить про виселення братів Сергія та Василя Воїнових з квартири колись власного будинку, бо вони були контрреволюційними елементами суспільства й позбавлялися права голосу. До честі суду, розглянувши справу, у виселенні відмовили, ймовірніше тому, що до того часу вони працювали й офіційно просили дозволу про відновлення громадянських прав [11, с.23 – 24].

Сергій Миколайович Воїнов до 1941 року уникав репресій, бо продовжував активно працювати на різних державних підприємствах. Проте, до кінця своїх днів він залишався для влади ворогом народу. З початком Другої світової війни з'явився привід у каральних органів заарештувати Сергія Воїнова, звинувативши його в антирадянській діяльності. Був йому на той час уже 71 рік. Під час обшуку в нього на квартирі знайшли медалі. Відомо, що купецтво нагороджувалося за свою діяльність срібними й навіть золотими медалями, які носилися на грудях "як знак поваги імператора до їхнього внеску в поліпшення життя міста й розвитку торгівлі та промисловості". Подальша доля його невідома. Є тільки протокол допиту, де Сергій визнає себе винним тільки в тому, що був купцем 2-ї гільдії. Служба безпеки України по Кіровоградській області від 6 квітня 1995 року його реабілітувала [9, с.34].

Таким чином, законодавчо порівняно пізно оформлене в окремий стан купецтво в Російській імперії виявилось досить своєрідною соціальною верствою. Поєднання сплати торгово-промислових податків й одержання станових прав призвело до того, що воно протягом ХІХ ст. залишалося досить розмитим соціальним прошарком. Реформа 1898 року хоча й ліквідувала майже всі правові привілеї купецтва, однак створила умови для "кристалізації" цього стану, статус якого в усі часи вказував на високе становище в станово-ієрархічній системі Російської імперії. Укладаючи капітали в розвиток торгівлі й промисловості, купці чималу частку прибутку витрачали на благодійні акції: медицину, освіту, будівництво храмів й утримання церков, створення будинків для інвалідів, людей похилого віку, бездомних. Постійна увага до справ насущних городян мала сприятливий вплив на матеріальне й духовне життя людей, була серйозною підтримкою в розвитку освіти та утвердження православ'я. Купецтво до початку ХХ ст. стало епіцентром суспільно-економічного й культурного життя Єлисаветграда, про що свідчить життя й діяльність відомих елисаветградських купецьких династій Макеевих, Пашутіних, Воїнових та інших.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гиндии И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма: Ее развития и особенности // История СССР. – 1963. – №2. – С.57 – 80; Зайончковский П.А. Российское

самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). – М., 1970. – 444 с.; Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России (1861 – 1900 гг.). – М., 1974. – 231 с.; Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. – М., 1978 – 295 с.; Боханов А.И. Российское купечество в конце XIX – начала XX вв. // История СССР. – 1985. – № 4. – С.106 – 118; *Його ж.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М., 1992. – 324 с.; *Його ж.* Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. – М., 1997. – 343 с.; Левитан М.И. Предпринимательство сквозь призму гражданского общества. – М., 1993. – 41 с.

2. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. – 189 с.; Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 6. – С.72 – 81.; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – 240 с.

3. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; Ляшенко В.Г. История предпринимательства в Украине (1861 – 1917) – Донецк, 1998. – 146 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К., 1999. – 281 с.; Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – 80 с.; Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). Дис. канд. іст. наук. – Харків, 2004. – 280 с.

4. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 3. – С.16 – 41.

5. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / ІАН України. Інститут історії України. – К., 2008. – 271 с.

6. Пашутин А.И. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Кировоград, 1992. – 176 с.

7. Соколов Г. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – 1848. – С. 386 – 395.

8. Матівос Ю.М. Місто на сивому Інгулі: Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград, 2004. – 296 с.

9. Шепель Ф.О. Визнаю себе винним у тому, що був купцем другої гільдії // Кіровоградський краєзнавчий вісник. – Вип. 2. – Кіровоград, 2008. – С.31 – 36.

10. Кизименко П. Пам'ять степів: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград, 2003. – 246 с.; Марченко О.М. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX століття // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції "Актуальні аспекти дослідження історії міста". – Ч.1. – Кіровоград, 2005. – С.45-51.; На пам'ять о родном крае: История Центральной Украины в слове, красках, фотографиях и почтовых открытках / Авт.-сост. А. В. Чуднов. – Кировоград, 2008. – 432 с.

11. Салтанова И.П. Купечество Елисаветграда (исторические очерки) – Кировоград: КИРаЧ "Украина", 2011. – 30 с.

12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1901. – Собр. 3. – Т.18. – №15601.

13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1840. – Собр. 2. – Т.7. – №5286.

14. Державний архів Кіровоградської області – Ф.78. – Оп.1. – Од.зб.371.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: місцеве самоврядування України XIX – початку XX ст., соціально-економічні та політичні процеси в Російській імперії у XIX – на початку XX ст.

Салтанова Надія Петрівна – дитячий лікар-уролог міста Кіровограда, слухач Кіровоградського інституту ВНЗ ВМУРОЛ "Україна", правнучка купця 2-ї гільдії Воїнова Гавриїла Миколайовича.

Наукові інтереси: дослідження історії купецтва Єлисаветграда.